

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Огляд наукової літератури, присвяченої визначенню змісту категорії “правова культура”, свідчить, що на сьогодні все ще не існує єдиного підходу до розуміння сутності цього правового явища. Однак, незважаючи на суттєві відмінності у його трактуванні, практично всі дослідники під цим поняттям розуміють рівень свідомого сприйняття особою, тією чи іншою соціальною спільнотою чи суспільством у цілому права й пов’язаних з ним правових явищ, а також ставлення до права як до певної соціальної цінності.

Так, на думку С.С. Алексєєва, правова культура – це загальний стан юридичних справ у суспільстві, тобто всього законодавства, положення й діяльність суду, всіх правоохоронних органів, правосвідомість усього населення країни. Усе перелічене виражає рівень розвитку права й правосвідомості, їх місце в житті суспільства, засвоєння індивідами правових цінностей, їх реалізацію на практиці, здійснення вимог верховенства права [1, с. 51]. Ю.М. Тодика під цим поняттям розуміє відповідну якість і рівень розвитку правового життя суспільства, де підґрунтям правової культури виступає правосвідомість громадян, а її показниками – якість їх правової діяльності й активності [9, с. 21-23]. На думку В.Д. Попкова, правова культура включає в себе всі цінності, створені людьми у сфері права. Це певний стан і рівень правосвідомості, досконалості законодавства, всієї системи юридичних актів, ефективність діяльності юридичних установ, якість юридичної практики. Стосовно конкретної особи правова культура розуміється як певний позитивний стан її правосвідомості й відповідна правомірна поведінка [8, с. 439]. Дослідженням цього явища в цілому чи окремих його аспектів займалися також А.В. Волощенко [2], І.П. Голосніченко [3], О.А. Менюк [4], І.В. Осика [5], В.Я. Тацій [7] та інші вітчизняні й зарубіжні правознавці.

Разом із тим, незважаючи на значну кількість наукових розробок у цій царині, питання впливу правової культури на забезпечення стабільності й незмінності існуючого в Україні конституційного ладу все ще залишаються недостатньо вивченими. У зв’язку з цим, а також з огляду на актуальність і практичну значущість цієї проблематики на сучасному етапі розвитку Української держави вважаємо за доцільне дослідити вплив рівня правової культури різних суб’єктів державно-правових відносин на забезпечення стабільності конституційного ладу в Україні. При цьому, під стабільністю мається на увазі незмінність і непорушність як конституційно-правового регулювання основоположних принципів організації та функціонування держави й суспільства, так і реальних суспільних відносин, що складаються в цій сфері життя.

Стабільність існуючого конституційного ладу, як надзвичайно актуальна державно-правова проблема сьогодення, тісно пов’язана зі стабільністю й незмінністю Основного Закону України. Як слушно підкреслюється в працях Ю. М. Тодики, Конституція має бути стабілізуючим чинником у правовій системі держави, гарантом забезпечення законності й правопорядку [9, с. 35]. У мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України (далі – КС) від 11 липня 1997 р. (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України) зазначено, що засади конституційного ладу України закріплені в розділах, зміни до яких потребують затвердження всеукраїнським референдумом [6; 1997. – №29. – С. 85-88]. Йдеться про розділи I, III і XIII Конституції України. А оскільки засади конституційного ладу – це лише один з багатьох його елементів, можна зробити висновок, що конституційний лад закріплено й іншими розділами Основного Закону. На підтвердження цьому є сенс навести ще одне рішення КС України – від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом), у мотивувальній частині якого читаємо: “Із нормативно-правового змісту положень частин другої, третьої статті 5 Основного Закону України, за якими народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та народіві належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, випливає, що народ має право приймати нову Конституцію України” [6; 2005. – №41. – Ст. 2065].

Таким чином, з позиції КС конституційний лад нормативно закріплено Конституцією України в цілому. І хоча, на нашу думку, такий доволі широкий підхід до визначення категорії “конституційний лад” є достатньо дискусійним, а її зміст і сутність потребують всебічного аналізу й подальшого наукового опрацювання, не можна не погодитися з твердженням, що конституційний лад нормативно закріплено в Основному Законі, а його стабільність значною мірою зумовлюється стабільністю й непорушністю приписів і положень Конституції України.

У наукових джерелах обґрунтовується думка, що дотримання й виконання Основного Закону багато в чому визначається рівнем політико-правової культури населення, посадових осіб [10, с. 322]. Поза всяким сумнівом, рівень правової культури громадян і суспільства в цілому, насамперед представників органів державної влади й органів місцевого самоврядування, є суттєвим чинником, що впливає на забезпечення авторитету Конституції як Основного Закону і країни, і суспільства, а як наслідок – і стабільності конституційного ладу держави в цілому. Адже, з одного боку, дотримання й виконання конституційних положень громадянами й різноманітними інститутами громадянського суспільства є невід’ємним складником і необхідною передумовою встановлення в державі режиму конституційної законності і забезпечення конституційної стабільності в країні. З другого ж боку, ефективність і результативність функціонування всього державно-владного механізму в чіткій відповідності приписам Конституції й законів України найчастіше залежать від конкретних дій чи рішень посадовців органів публічної влади всіх рівнів, що, у свою чергу, не лише забезпечує утвердження в громадській свідомості ідей гуманізму, демократії й верховенства права, й сприяє підвищенню авторитету державної влади й конституційно-правових положень.

Одним з найважливіших принципів Основного Закону є принцип законності, закріплений частинами 2 статей 6 і 19 Конституції України. Згідно з ним органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові й службові особи зобов’язані діяти лише на підставі, у межах повноважень й у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України. Це конституційне положення є базовим у діяльності всіх без винятку органів публічної влади, а їх практичне функціонування у чіткій відповідності цьому принципу чи всупереч йому становить собою один з критеріїв визначення рівня правової культури.

Державно-правова практика останніх років містить дуже багато прикладів того, що практично всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадовці у своїй діяльності досить часто допускають свідоме порушення вимог чинного конституційного законодавства України, приймають різноманітні рішення або взагалі поза межами своєї компетенції.

ції, або ж із суттєвим перевищенням своїх повноважень. З одного боку, це свідчить про низький рівень правової культури цих органів та їх посадовців, а з другого – наслідком цього є значне поширення деформацій у громадській свідомості, зокрема, правового нігілізму в суспільстві в цілому. Адже громадяни, для яких вищезазначені порушення Конституції й законів України все частіше є очевидними, продовжують переконуватися в тому, що право не виконує свого головного соціального призначення, а лише служить засобом досягнення певних вузькокорпоративних цілей тих політичних і соціальних сил, у розпорядженні яких у даний час перебувають владні ресурси. До речі, що ще більше сприяє зневірі широкого загалу в праві й у ефективності правового регулювання, так це те, що практично всі розуміють: такі явно протиправні дії й рішення в переважній більшості випадків не призводять до якихось негативних наслідків для тих органів влади та їх посадовців, які їх допустили чи безпосередньо здійснили.

З нашого погляду, дійовим засобом забезпечення конституційної стабільності в державі має стати розширення практики притягнення суб'єктів державно-владних повноважень до конституційно-правової відповідальності. Адже Конституція й закони України закріпили достатньо широкий перелік випадків, за наявності яких і до органів державної влади, і до органів місцевого самоврядування можна застосувати різноманітні форми правового впливу, які за своєю юридичною природою саме і є різновидами конституційно-правової відповідальності. До них можна віднести й визнання рішення чи правового акта неконституційними, і його скасування в судовому порядку як незаконного, і дострокове припинення повноважень посадових осіб чи органу публічної влади в цілому у зв'язку з прийняттям ними неконституційних чи незаконних рішень тощо. Результативність притягнення зазначених суб'єктів до конституційно-правової відповідальності, поза всяким сумнівом, матиме закономірним наслідком суттєве підвищення рівня правової культури в українському суспільстві, але лише за умови, якщо такі заходи будуть застосовуватися систематично, а суспільство буде оперативним, об'єктивним й у повному обсязі поінформованим про них.

Одним з найпоширеніших видів конституційної відповідальності, який може бути застосований до Президента, Верховної Ради України чи Кабінету Міністрів є визнання КС України їх правових актів не відповідаючими Основному Закону, що має наслідком втрату чинності останніми. А це, у свою чергу, є ефективним засобом забезпечення конституційної законності й стабільності конституційного ладу в державі. Зрозуміло, що прийняття об'єктивного й неупередженого рішення в подібних справах можливе лише за умови високого рівня правової культури суддів КС та їх повної незалежності від усіх політичних сил. Однак практика останніх років свідчить, що судді КС України при прийнятті тих чи інших рішень інколи керуються не принципом верховенства права й Основного Закону країни, не ідеями справедливості й гуманізму, а інтересами тих суб'єктів, які призначили їх на цю посаду і які, отже, можуть їх звільнити. Зміна ситуації можлива лише за умови, якщо при призначенні на посаду судді КС України визначальними будуть ділові й професійні якості особи, рівень її політичної і правової культури, а не лояльність до тієї чи іншої політичної сили.

Ще однією важливою проблемою сучасної політико-правової практики України є відверте, а інколи й зухвале, цинічне зловживання правом з боку органів державної влади й різноманітних політичних сил, що також безпосередньо пов'язано з рівнем їх політичної і правової культури. Під зловживанням правом розуміється використання правових приписів для досягнення мети, яка суперечить спрямованості правового регулювання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 82 Конституції України Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Правовою метою закріплення цієї конституційної норми було недопущення функціонування нелегітимного (тобто не сформованого в достатній чисельності) українського парламенту, причому, в умовах дії мажоритарної виборчої системи. Усупереч цьому народні депутати від опозиційних фракцій у Верховній Раді України 5-го скликання добровільно склали з себе депутатські повноваження, використавши це положення Основного Закону, щоб підтвердити нелегітимність парламенту й обґрунтувати необхідність проведення позачергових парламентських виборів. Отже в даному випадку зловживання правом набуло форми відкритого політичного шантажу.

Вважаємо, що за умови, коли право, як універсальний регулятор відносин, що виникають у державно організованому суспільстві, сприймається як безумовне соціальне благо, а правові положення використовуються саме для того суспільно-корисного результату, заради досягнення якого їх було прийнято, тобто в чіткій відповідності спрямованості правового регулювання, і що найбільш суттєво, ці правові приписи свідомо виконуються переважною більшістю суб'єктів суспільних відносин, тому можна впевнено говорити про наявність високого рівня правової культури. І навпаки, показниками низького рівня правової культури, як вбачається, насамперед є зневіра значної частини суспільства у справедливості права, а також відкрите нехтування правовими положеннями чи зухвале зловживання правом, тобто використання правових приписів з іншою метою, ніж та, заради якої їх було прийнято. А оскільки правові приписи в найбільш концентрованому виді знайшли своє закріплення в Конституції України, ставлення до них з боку різноманітних соціальних інститутів є яскравим показником рівня правової культури сучасного українського суспільства й одночасно, чинником, який відчутно впливає на забезпечення стабільності конституційного ладу.

Практика останніх років містить достатньо багато й інших наочних прикладів, які свідчать про брак усталених політичних традицій і належного рівня політико-правової культури в українському політикумі. До них, зокрема, можна віднести: (а) проведення передвиборчих кампаній на суцільному негативі, із застосуванням брудних технологій шляхом перекидання відповідальності за стан справ у державі на політичних опонентів, поділом України на 3 гатунки тощо; (б) формування парламентської більшості й ультимативний стиль її взаємовідносин з опозицією, почергове блокування парламентської трибуни представниками різних політичних сил як форму перешкодження розгляду і прийняттю тих чи інших рішень і законів; (в) відкрита зневага до політичних опонентів, що досить часто виявляється у відкритому публічному приниженні їх честі, гідності й ділової репутації; (г) використання народними депутатами всупереч вимогам Конституції кількох карток при таємному голосуванні тощо. Усе це вкрай негативно впливає на забезпечення стабільності існуючого в Україні конституційного ладу.

На сучасному етапі демократичного розвитку Української держави й суспільства політична і правова культура, як соціальні феномени, перебувають у досить тісному взаємозв'язку й суттєво впливають одна на одну. При цьому, якщо правова культура – це рівень свідомого сприйняття людиною, певними соціальними групами й суспільством у цілому права й усіх правових явищ, усієї правової дійсності, то політична культура – це рівень свідомого ставлення тих чи інших суб'єктів не лише до права як до соціальної цінності, а й до політики, форм і методів політичної діяльності, політичних опонентів, політичних угод, тобто це вже політична послідовність, уміння почути своїх опонентів, здатність до політичних компромісів тощо.

Сьогодні в Україні продовжуються інтенсивні процеси формування інститутів громадянського суспільства. За останні декілька років, насамперед під впливом перманентних чергових і позачергових виборів загальний рівень політизованості українського суспільства значно зріс. Тому надзвичайно важливого значення набуває рівень політико-правової культури сучасної української політичної еліти, передусім лідерів різноманітних політичних сил і державних службовців найвищого рангу. Саме від їх конкретних заяв, дій і рішень досить часто залежить політична стабільність у державі і як наслідок – стабільність конституційного ладу України.

Як уже зазначалося, стабільність існуючого конституційного ладу забезпечується перш за все стабільністю Конституції України як Основного Закону держави й суспільства. Ця проблема потребує окремої уваги, оскільки, як свідчить політична практика, останнім часом майже постійно, а особливо під час кожної передвиборчої кампанії, з вуст представників практично всіх політичних сил лунають заклики змінити цей Основний Закон країни. Безсумнівно, Конституція має чимало недоліків і суперечливих положень, які дійсно треба усунути й узгодити з метою підвищення її ефективності. Однак робити це слід дуже виважено й відповідально, із залученням фахівців у галузі конституційного права, шляхом відкритого й неупередженого обговорення кожного її дискусійного положення.

На превеликий жаль, саме такий підхід до конституційного реформування в Україні навряд чи можна вважати нормою. Насамперед цьому заважає рівень політичної культури учасників цього процесу, які через процедуру внесення змін до Конституції намагаються не стільки покращити її якість, підвищити ефективність, скільки прагнуть досягнення своїх вузькокорпоративних цілей – здобути або зберегти й розширити свою політичну владу. Саме з таких міркувань пропонували змінити конституційне закріплення форми правління в Україні у 2002-2004 роках прихильники тодішнього Президента Л.Д. Кучми. Здебільшого такими ж мотивами керуються й сучасні “ідеологи”, прихильники необхідності внесення змін до Основного Закону. Усе це не лише не сприяє забезпеченню стабільності конституційного ладу в Україні, а й призводить до політичної і правової нестабільності в державі.

Викладене переконливо свідчить, що між проблемою забезпечення стабільності засад конституційного ладу й рівнем правової культури суб'єктів конституційно-правових відносин в Україні існує тісний кореляційний зв'язок. З одного боку, втілення на практиці принципів народовладдя, верховенства права, поділу влади, забезпечення суверенітету держави тощо передбачає наявність високого рівня правової культури населення, працівників державного апарату, а з другого – втілення цих приписів у державно-правову практику суттєво впливає на формування правової культури, що базується на демократичних конституційних цінностях [11, с. 157]. Таким чином існують усі підстави для висновку про те, що рівень правової культури громадян і суспільства в цілому, кожної людини, посадових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування є одним з важливих чинників, що впливають на забезпечення стабільності конституційного ладу в Україні.

Список літератури: 1. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с. 2. *Волощенко А.В.* Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ун-т. внутр. справ – Х., 2001. – 19 с. 3. *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24, 25. 4. *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001. – № 4. – С.21-23, 39. 5. *Осика І.В.* Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ІДП НАН України. – К., 2004. – 19 с. 6. Офіційний вісник України. 7. *Тацій В., Тодика Ю.* Конституція України і правосвідомість юристів // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44-54. 8. Теорія государства и права: Курс лекцій / Под ред. *М.Н. Марченко.* – М.: Зерцало, 1997. – 475 с. 9. *Тодика Ю.М.* Конституционные основы формирования правовой культуры.–Х.: Райдер, 2001.–160 с. 10. *Тодика Ю.М.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. –Харьков: Факт, 2000. – 608 с. 11. *Тодика Ю.М.* Основы конституционного строя Украины: Учеб. пособ. – Харьков.: Факт, 1999. – 320 с.

Надійшла до редакції 07.11.2007 р.